

ПОСВЕТА НЕМАЊИНИХ ЗАДУЖБИНА И ВЛАДАРСКА ИДЕОЛОГИЈА

Једва се наслућују сви духовни садржаји који су долазили до изражаја кад се одлучивало којем ће се светитељу посветити нека црква или манастир у средњем веку. Уколико је ктитор одредио да се у његовој задужбини прославља светитељ чије име је сам понео или када јој је наменио — после неког пресудног догађаја из личног или друштвеног живота — име за које је веровао да му је пружио одлучујућу помоћ, онда су разлози посвете очевидни. Међутим, лично опредељење и појединачна побожност допирали су, изгледа, само до одређених граница. Изван њих су владала чвршћа мерила, зависна од социјалних услова и обавеза ктитора. И баш та мерила која су битније утицала на друштвено понашање задужбинара, највише измичу из видокруга историчара, јер нема речитијих извора који би их осветљавали или објашњавали. Изгледа да се у Немањиним посвећивањима задужбина могу пронаћи личне и друштвене околности које су га одређивале, а тиме и да се прошири једна област испитивања, која је у нас тек у зачетку.¹⁾

За преко тридесет година владавине Стефан Немања је изградио четири велика манастира, а бар је толико цркава, ако не и више, поправио. Код оних које је подизао трудио се да имају мере не мање од истовремених богомоља у престоници Византије

1) Неколико дела из наше старије историографске литературе бавило се и посветама цркава, мада им то није био крајњи циљ: В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920; М. Пурковић, *Попис цркава у старој српској држави*, Скопље 1938; В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950. У питању су или историјски прегледи или речнички сложена грађа о српским задужбинама. О разлозима различитих посвећивања цркава и манастира у њима нема речи. Једино студија М. Пурковића, *Светитељски култови у старој српској држави према храмовном посвећивању*, Богословље XIV, 2 (Београд 1939) 151—174, чини почетни али и најтемељнији приступ овим питањима. Та студија, и поред исцрпности података из извора и са терена, не обухвата све цркве нити разматра све разлоге ктитора приликом посвећивања цркве. Основни су били, тако мисли писац, лична побожност, наклоност према светитељу истог имена или неки догађај из живота који се срећно завршио захваљујући покровитељству и помоћи неког одређеног светитеља (стр. 155—156, *passim*). Пурковић је, већ тада, осетио да и друштвени разлози могу бити узрочници да се подигне црква с именом нарочитог светитеља, као што су то могле бити и миграције становништва, али их није наводио нити се упуштао у њихово објашњавање (стр. 173—174).

или у њеном другом граду, понекад их надмашујући скупоченошћу градива или богатством вајаног украса размештеног по лицу здања, а вредношћу злата или азура и раскошју боја кад би се бацио поглед на њихове унутрашње зидове. Црква Св. Николе у Топлици — начином пажљивог и скупог зидања, а племенитошћу облика — улази у најужи избор цариградских цркава, изграђених у XII веку. Мермером изидана Студеница, искићена чистом или обојеном пластиком, колико је градитељски, толико је — рекли бисмо — скоро златарски избрушена рукотворинама.²⁾ Од сликовитог Хиландара — уколико је нешто од данашњег здања остало из Немањиних времена — нема тада лепше грађевине (по неком старом опису зна се да су му у та прва времена бар фреске биле златом украшене).³⁾ Требало је сакупити не само најбоље градитеље и вајаре епохе, да би се могле остварити величанствене замисли, већ се морало добро потрудити, па, ваљда, и штедети, да би се сабрала силна средства за стварање утиска луксузних здања, каква једва ко да је тада могао себи у православљу приуштити (осим још у Русији и Грузији). Однос ктитора према небеским силама, тиме се уздигао до нарочитог чина; поклон недостојног раба требало је да докаже да је сабрао све снаге како би се устремио узвишеном. Постизао је то уз помоћ даровитости извођача и обилних средстава. Другог пута у том правцу ко зна да ли је било.

У вези с посветом поставља се низ сложених питања која се тичу односа онога који дарује према ономе коме је дар намењен. Ниједан нови ни обновљени Немањин манастир, нити нека црква, нису били посвећени Христу, Светој Тројици или Светој Софији, Божанској премудрости, неком великом Господњем празнику, као толико задужбина насталих пре и после Немањиног времена у православном свету, византијских или грузијских царева, руских великих кнежева, па и неких локалних црквених достојанственика кад су били моћни.⁴⁾ Шта је то спречавало Немању да свој дар непосредно уручи овалплоћеном другом лицу Свете Тројице или неком великом његовом празнику? Откуда толика уздржаност?

²⁾ О црквама Св. Николе у Топлици и Св. Богородице у Студеници *сф. М. Чанак — Медић и Б. Бошковић, Архитектура Немањиног доба, I, Београд 1986, 15—36, 79—146* (са старијом литературом).

³⁾ Постоји идеја да је један део данашње хиландарске цркве из Немањиног или чак нешто старијег времена. Ту идеју заступа проф. *P. M. Mylonas* у једној студији о Хиландару што излази из штампе у Хиландарском зборнику, 6 (Београд 1986).

О златом украшеним фрескама у Немањином Хиландару, сведочанство пружа Теодосије, *Житије Светог Саве*, превео Л. Мирковић, редиговао Д. Богдановић, Београд 1984, 51.

⁴⁾ Божанској Премудрости (Св. Софији) посвећени су храмови цара Константина и Јустинијана у Цариграду, архиепископа Лава у Охриду, великог кнеза Јарослава у Кијеву, трапезунтских царева у близини њихове престонице — да набројимо само неке од најистакнутијих богомоља у православном свету. Толико их је Христу посвећених, чак и од власеле и црквених достојанственика да је набрајање сувишно. У том погледу корисно је консултовати књиге: *R. Janin, La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin, III, Les églises et les monastères, Paris 1953, 518—553* (где су сабрани подаци о цариградским црквама и манастирима, који су носили Христово име); *id., Les églises et les monastères des grands centres byzantins, Paris 1975, 101—102* (о Св. Софији у Никомедији), 119—120, 125 (о Св. Софији у Никеји и двома другим црквама

Прву цркву, коју је подигао још као жупан у Топлици, посветио је свом чувару и заштитнику Св. Николи. Нико од његових савременика није устврдио да му је међу свецима мирликијски епископ био најближи и најприснији посредник у молитвама. Али, код свих Немањиних биографа остало је забележено да му је он једнако био на уснама у тешким неприликама, бар колико Св. Георгије и Богородица. Зазивао га је у помоћ и молио за заступништво: и кад је вапио да буде ослобођен тамнице, у коју су га бацила браћа, као што су их неочекивано добила три заточена војника из једног чуда Св. Николе. Тражио је његову подршку и пред битку с Византинцима.⁵⁾ У недалеки Бари, где су почивале мошти светог и омиљеног заштитника морнара и путника, слао је дарове да се узвелича његов гроб.⁶⁾ На југоисточном пиластру у Богородичиној цркви у Студеници, преко пута архиђаконa Стефана, заштитника читаве породице Немањића, а имењака и чувара Немањиног наследника Стефана, стоји лик Св. Николе испод раскошно насликаног трочланог лука постављеног на два насликана стубића. Тако или слично украшени су, на челима и осталих поткуполних пиластара, патрони других Немањиних синова заслужних за завршавање очеве задужбине: Саве Освећеног, имењака и патрона најмлађег Немањиног сина, и Јована Претече, верујемо, чувара великог кнеза Вукана.⁷⁾

Св. Никола је — поуздано је утврђено — међу светитељима којима је српска властела посветила највећи број храмова, можда чак више него заштитницима у бојевима, светим ратницима, какви су били по својој омиљености Георгије Кападокијски или Димитрије Солунски.⁸⁾ Откуда то да световни главари толико поштовања одају

ту посвећеним Христу), 240 (Христова црква на Латросу), 243—250 (Христов манастир на Галесији), 288—291, 294—297 (Св. Софија и друге Христове цркве у Трапезунту), 338—340 (цркве и манастири с посветом Христу у Атини, од којих су неке из познијег времена); 392—394, 406—411, 415—419 (Св. Софија и Христове цркве и манастири у Солуну), *passim*.

5) Cf. М. Пурковић, *Светитељски култови*, 161—162; В. Ј. Бурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, Сава Немањић — Свети Сава, Историја и предање, Београд 1979, 248 (с подацима из извора).

6) *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, превео Л. Мирковић, Београд 1939, 185—186.

7) В. Ј. Бурић, *l.c.*

8) Cf. М. Пурковић, *Попис цркава*, 21—22 (за Св. Димитрија), 23—24 (за Св. Борђа), 34—40 (за Св. Николу); И. Борбевећ, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, 414—417 (о задужбинама српске властеле посвећеним Светом Николи), (докторска дисертација у рукопису, коришћена дозволом аутора). И византијски цареви и властела, поред ктитора из других слојева друштва, подигли су многе цркве у част Св. Николе не само у Цариграду, већ и у градовима Византијског царства: R. Janin, *Les églises byzantines Saint-Nicolas à Constantinople*, *Echos d'Orient* XXXI (1932) 403—418; *id.*, *La géographie ecclésiastique*, 381—391, *passim*; *id.*, *Les églises et les monastères des grands centres*, 98, 99 (цркве Св. Николе у близини Никомидије, царске и властеоске). У Костуру су најмање две властеоске цркве посвећене Св. Николи: Св. Никола ту Кирици и Св. Никола Каснички; ктитор овог другог био је ктитор у XII веку магистар Никифор (С. Пелеканидис, *Καστορία* Солун 1953, сл. 62, где је ктиторски портрет Никифора као ктитора са женом). Св. Никола у селу Манастиру код Прилепа задужбина је протостратора Алексија из 1095. године, а Св. Николу у Варошу прилепском, из 1298. године, подигао је и украсио фрескама властелин Векос син Капзе (К. Балабанов, А. Николовски, Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, Скопје 1980, 173 (за Варош), 182 (за Манастир).

једном епископу, црквеном поглавару који на први поглед не би требало да има неко изузетно активно учешће у животу ратнички опредељене властеле или владара. Није чудно кад архиепископ српски Данило II посвећује Св. Николи један храм у Патријаршији и очекује његово заступништво кроз велику слику над улазом у храм Богородице Одигитрије у истом манастиру или, пак, стоји заједно с њим насликан над сопственим гробом, све у нади да ће му бити добар водич на ономе свету.⁹⁾ Још мање изненађује кад је од времена првог српског архиепископа катедра дабарских епископа била посвећена Св. Николи. Св. Никола је био пример епископима, јер се борио за чистоту вере и против јеретика,¹⁰⁾ а чинио чуда која су помагала толиким људима и младим женама. Вратио је вид — а то чудо Св. Николе једино је везано само за средњовековно српско световно друштво — краљу Стефану Дечанском, чији је, такође, патрон био и којем је краљ обновио катедралу баш у епископији дабарској.¹¹⁾ Лаике, властелу и владаре привлачило је Св. Николи, пре свега, чудо, веома слављено кроз његово житије и службу, када је ослободио од смртног мача тројицу војвода, а од лажних оптужби и затвора тројицу невиних војника.¹²⁾ Чувар главе од мача морао је бити јако поштован у веку непрестаних битака, двобоја, судара. Упућивати

⁹⁾ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Л. Мирковић, Београд 1935, 281—282 (о подизању црквике Св. Николе); V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge*, I, Београд 1930, 65 b (за слику над улазом у цркву Богородице); М. Ивановић, *Црква Богородице Одигитрије у Пећкој Патријаршији*, Старине Косова и Метохије, II—III (Приштина 1963) 140 и сл. 15 (за слику над гробом архиепископа Данила II).

¹⁰⁾ У средњем веку био је врло раширен иконографски тип Св. Николе којем Христос доноси јеванђеље, а Богородица омофор. Најранији пример је мозаичка икона с Патмоса из XI века (М. Хадзидакис, *Εκκοτες της Πάτμου*, Атина 1977, 44—45, сл. 1 у боји). Настао је на основу легенде према којој је Св. Никола био на I васељенском сабору рашчињен јер је у јарости ударио шамар јеретику Арију. После појаве Св. Николе с Христом и Богородицом у сновима неких епископа, учесника у сабору, чин му је враћен. Cf. G. Anrich, *Nagios Nikolaos*, II, Berlin 1917, 233 и J. Поповић, *Житија светих за децембар*, Београд 1977, 194—196. И Рушење идола, па и неки други догађаји из Житија Св. Николе, величају га као борца за чистоту вере.

¹¹⁾ *Старе српске биографије XV и XVII века*, превео Л. Мирковић, Београд 1936, 14; М. Ђоровић — Љубинковић, *Иконостаз цркве Св. Николе у Великој Хочи, Прилог проучавању култа Стефана Дечанског*, Старинар, IX—X (Београд 1959) 169—178; В. Ј. Бурић, *Икона светог краља Стефана Дечанског*, Београд 1985, 20—25, passim (са старијом литературом).

О подизању и обнови храма Св. Николе у Дабру cf. М. Шаkota, *Ризница манастира Бање код Прибоја*, Београд 1981, 10—18, passim (где је најпотпунија старија историја овог манастира); С. Бурић, *Првобитни живопис у цркви Св. Николе у Бањи код Прибоја*, Саопштења, XVI (Београд 1984) 84—91 (где се, у програму декорације, проналазе и други антијеретички елементи, ту подвучени због близине босанских „бабуна“).

¹²⁾ Cf. G. Anrich, o.c., I, Leipzig — Berlin 1913, 67 sqq (где су прикупљени хагиографски текстови који се односе на та чуда). Код нас: J. Поповић, o.c., 197—207. То су била, у средњем веку, веома популарна чуда Св. Николе, најразглашенија међу свима која је учинио. Зато су, скоро редовно, сликана и кроз четири посебне сцене: Спасовање тројице невиних од мача, Три војводе у тамници, Јављање Св. Николе у сну цару Константинину и Јављање у сну епарху Евлавију. Некада их је и шест. Cf. N. P. Sevcenko, *The Life of Saint Nicolas in Byzantine Art*, Torino 1983, 104—129 (са старијом литературом).

му молитве и посвећивати цркве свакако је било саветно. Зато је његова омиљеност толика у аристократском свету у Србији.

Немањи се десило као и оној тројици људи — Св. Никола га је ослободио од мача; као онима невинно оптуженим војводама — од незаслуженог сужањства и погинућа.¹³⁾ Зато је његов заступник остао читавог века; његов молитвеник пред вишњим господаром.

Другу задужбину Стефан Немања је подигао Св. Георгију из захвалности за ослобођење и у знак победе над престоницом Расом 1171. године, пошто је савладао Византинце и најстаријег брата, и тек сео на великожупански престо.¹⁴⁾ Легенда каже да је ту негде у околини, у Расу, било место Немањиног заточеништва.¹⁵⁾ Отуда су, у часовима очаја, Немањине молитве упућиване Св. Георгију. Па и онда када је изгледало да је у безизлазу, да неће савладати брата и Византинце код Пантина, Немања је отишао у цркву Св. Борба у утврђеном граду Звечану и ту узносио молитве за победу. После успеха, не само што је захвалност пошла као доносиоцу витешких победа у средњем веку, баш њему Св. Георгију, већ му је уследила изградња храма на вису који влада над престоницом Расом.¹⁶⁾ Св. Георгије Победоносац, на пропетом зеленку, у припрати Бурђевих Ступова, још увек сећа на те дане узбуђења и славе.¹⁷⁾ Не сумњамо да је, док год је владао, Немања баш у овом кападокијском дуксу налазио ослонац у биткама и покровитељство над својим оружјем. Извесно, веровао је у његово заступништво на небесима!

Два његова последња манастира — Студеница и Хиландар — била су изграђена у славу Богородице. Али, баш у вези с њима треба још више подвући црту Немањине митарске побожности. Заправо, они нису били посвећени Богородици, већ њеним славним иконама: Студеница Богородици Добročинитељки-Евергетиди. Хиландар Богородици Путеводитељици-Одигитрији.¹⁸⁾ Немањине молитве упућене Богородици ишле су посредством њихових поштованих представа, а

¹³⁾ Према Доментијану, *Животи Св. Саве и Св. Симеона*, превео Л. Мирковић, Београд 1938, 230, о томе и сам Немања говори обраћајући се, затворен од браће, Св. Николи: „Ти, који си негда саслушао три војника који су се молили са плачем у молитви, и мале услишај убрзо блажени Никола и Богородице...”

¹⁴⁾ О архитектури и историји Бурђевих Ступова: Ј. Нешковић, *Бурђеви Ступови у Старом Расу*, Краљево 1984, passim; М. Чанак-Медић и Б. Бошковић, *о.с.*, 55—69 (са старијом литературом).

¹⁵⁾ Cf. О претпоставкама где је могла бити пећина у којој је био заточен Немања: Ј. Нешковић, *о.с.*, 13 (са старијом литературом).

¹⁶⁾ О обраћању Немање Св. Борбу пред битку код Пантина, као и о молитвама за помоћ у заточеништву, према српским писцима Немањиног живописа: М. Пурковић, *Светитељски култови*, 163; В. Ј. Бурјић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, 248.

¹⁷⁾ N. Okunev, *Столни святого Георгия*, Seminarium Kondakovianum, I (Praha 1927) 242—243, t. XXII/1.

¹⁸⁾ Б. Сп. Радојичић, *Зашто је Студеница посвећена Св. Богородици Благодетельници (Евергетиди)*, Богословље XI, (Београд 1936) 294—300, 405—411 (где на стр. 294—296 постоје подаци и о посвети Хиландара). Богородици Евергетиди (Добročинитељки) била је посвећена и истовремена црква бенедиктинског манастира на Мљету (cf. *Историја српског народа*, I, 280, В. Ј. Бурјић).

не непосредно. Рекло би се: још једна степеница скромности молећег у односу на светитеља, један истанчан поступак при истицању подложности њој оданог владара.

Обе иконе биле су веома слављене у византијском свету у Немањино време. Према уставу цариградског манастира Богородице Евергетиде — чији је делимични ктитор био и неко од Немањића — Сава Немањић је саставио типике за Студеницу и Хиландар.¹⁹⁾ А Богородица Одигитрија је била, свакако, од највећих светиња Византије: паладијум Царства и престонице, делила је њихове судбине, чинила чуда наочиглед престоничког грабанства, ношена је у битке, у тријумфу после ослобођења Цариграда била је на победничким колима иза којих је ишао бос и понизан Михаило VIII Палеолог (био је то, дакле, више њен него његов тријумф), нестала је с пропашћу престонице и вратиће се у њу — тако Грци верују — кад она поново буде грчка.²⁰⁾ Њене копије шириле су се православљем; у Хиландару је још увек њен у мозаику изведени лик и то, изгледа, управо онај пред којим је Немања испустио душу.²¹⁾ Још само један велики српски теолог, архиепископ Данило II, ње се сетио на исти начин, када јој је, као и Немања, посветио једну цркву из велике целине Пећке патријаршије.²²⁾ Није ни чудо: био је, претходно, хиландарски игуман и учио је на примеру његовог српског оснивача, управо у њеном манастиру.

И све цркве које је Немања за своје владе оправљао и поново уводио у култ нису значајем својих патрона, односно њиховим положајем у светитељској хијерархији, надмашиле његове нове задужбине. Обновио је Богородицу на речици Косаници код Куршумлије, каснији извори приписују му цркву Св. Николе у Кончулу, поправио је Богородицу у Бистрици на Лиму, васпоставио је Св. Пантелејмона у Нишу.²³⁾ Ако би се судило по њиховим посветама, Немања се ни

19) О овим питањима веома је богата литература. Издање типика cf. В. Поровић, *Списи Св. Саве*, Београд — Сремски Карловци 1926, 14—150, *passim* (са старијом литературом). О манастиру Богородице Евергетиде у Цариграду и о опонашању и преписивању његовог типика у иста времена cf. П.К. Христу, *Манастир пресвете Богородице Евергетиде у Цариграду*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 61—73.

20) О икони Богородице Евергетиде, легендама у вези с њом и могућном иконографском типу М. Татић—Бурић, *Из наше средњовековне мариологије, Икона Богородице Евергетиде*, Зборник за ликовне уметности, 6 (Нови Сад 1970) 15—32 (са старијом литературом). О икони Богородице Одигитрије, између многих, Н.П. Кондаков, *Иконография Богоматери*, II, 152—193; R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin*, 208—216.

21) В. Ј. Бурић, *Мозаичка икона Богородице Одигитрије из манастира Хиландара*, Зограф 1 (Београд 1966) 16—20 (са свом старијом литературом).

22) Архиепископ Данило II, *о.с.*, 280; cf. Г. Суботић, *Црква Светог Димитрија у Пећи*, Београд 1964, III—IV.

23) О Богородичиној цркви код Куршумлије с могућним Немањиним уделом и о Св. Николи у Кончулу, М. Чанак—Медић и Б. Бошковић, *о.с.*, 39—52 (са свом литературом), 162—168 (такође с литературом). О вероватном учешћу Немање при раду на Богородици у Бистрици: Ј. Илић, *Црква Богородице у Бистрици — Вољавца*, Зборник за ликовне уметности, 6 (Нови Сад 1971) 203—204, *passim* (с изворима и литературом). О Св. Пантелејмону у Нишу и — како тврди Првовенчани — Немањином учешћу у његовој изградњи: *Списи Светога Саве и Стевана Првовенчаног*, 186; В. Марковић, *о.с.*, 48—49; Ловрић, *Историја Ниша*, Ниш 1927, 36.

тада није одрекао своје доследности. Ранији ктитори очигледно су били одлучујући када су цркве намењивали непосредно Богородици. Он им се само придружио не нарушивши ранији поредак ствари. Св. Никола је остао и даље у његовом видокругу, уколико је Кончул његова задужбина. Св. Пантелејмон, уз Кузмана и Дамјана, најпоузданији хришћански лекар, могао му је бити од помоћи колико и првом ктитору. Обнављајући му цркву мислио је и молио за сопствено здравље.

*

Живот Стефана Немање завршен у монаштву са новим именом Симеон није, због промене друштвеног положаја и места борављења, значио прекид с ктиторском делатношћу. То не потврђује само већ споменуто подизање манастира Хиландара на Светој Гори, но и обнављање трију цркава што су биле, у односу на матичне манастире, у положају ћелија и подложних манастирића. Нису се сачувале, али њихове посвете врло су изразита сведочанства о побожним наклоностима бившег великог жупана Србије.

Тек што је дошао у Ватопед, где је живео са сином Савом, а пре но што је подигао манастир Хиландар, подухватио се обнове манастирића Св. Симеона Богопримца, који је затекао у рушевинама на месту Просфори у Светој Гори.²⁴⁾ Некако истовремено с радовима на манастиру Хиландару обновио је и две капеле у Милејама, на подручју на коме је био и Хиландар, једну посвећену Св. Георгију Омологиту (Исповеднику), а другу Св. Николи.²⁵⁾

Две светогорске задужбине — Хиландар и капела Св. Николе у Милејама — понављају посвете Немањиних ранијих задужбина у Србији: Хиландар Студенице, а Св. Никола његовог првог манастира у Топлици. Две друге, међутим, у складу су с новим видицима његове побожности што су се отворили примањем ризе и добијањем монашког имена Симеон.

Обнова ватопедског манастирића с именом Симеона Богопримца отвара питање чијим се именом, међу светитељима који су га раније носили, Немања у монаштву украсио. Немањин син, Сава, нешто касније, али тих година, подигао је испосницу у Кареји и наменио је онима који ће ту, усавршавајући се духовно, прослављати и његовог патрона Св. Саву Јерусалимског.²⁶⁾ Могућно да је у питању

²⁴⁾ Доментијан, *о.с.*, 59—60; Теодосије, *о.с.*, 46, 237; М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 106. Биографи Симеона Немање се не слажу у погледу ктиторства овог манастира: Доментијан говори да је Сава био ктитор, док Теодосије тврди да је то био Немања.

²⁵⁾ Теодосије, *о.с.*, 52, 239. Доментијан, *о.с.*, 70, 281 (говори само о манастиру светих Исповедника а за његово добијање за манастир Хиландар истиче Св. Саву). М. Живојиновић, *о.с.*, 64 (где се узима да су Св. Георгије и Св. Омологит два метоха или манастира); *ead.*, *Манастири Хиландар и Милеје*, Хиландарски зборник 4 (Београд 1978) 12—13 (с документима из којих се види да су у питању манастири Св. Георгија Омологите и Св. Николе, који су подигнути вероватно почетком XI века, а чији се игумани помињу током XI и XII века).

²⁶⁾ М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови*, 91—102, *passim* (са старијом литературом).

аналогија: Немањин избор богомоље по доласку на Атос, у коју ће уложити новац да би поново пропевала, наводи на мисао да је у питању исти поступак као Савин — да се ода поштовање новом патрону и имењаку. Истина, испитивачи Службе Св. Симеону Немањи запазили су да је, у почетку, било извесног пољебања при одређивању празновања Св. Симеона Немање и при састављању Службе. У први мах Немања се славио са Симеоном Богопримцем, с којим је делио Службу; касније је празник одвојен, а Сава Немањић је написао Службу ослонивши је местимично на службу Св. Симеону Столпнику.²⁷⁾ Сава је тиме хтео, најпре, да уподоби монаха Немању његовом новом имењаку који је пред смрт прихватио на руке Месију, а потом оном другом што је добар део века провео испаштајући на стубу. Отворено је питање: није ли Сава текст Службе Симеону Српском променио зато што се Симеон Столпник слави неколико месеци касније (1. септембра), а не са десетак дана разлике у односу на Симеона Богопримца (3. фебруар).²⁸⁾ Да је Служба Немањи остала у понечему слична оној Симеону Богопримцу, понављање би верницима било много очигледније, можда и недовољно оправдано. Без обзира што се првобитни култ Симеона Немање одвијао у сенци двојице познатих општехришћанских светитеља истог имена, а у православном календару крајем XII века било их је и других с тим именом, ипак остаје чињеница да је сам Немања за живота као монах, обновио манастирић у славу свог имењака који је Христа видео.²⁹⁾

Веза с једним другим Симеоном, о којем је Немања ваљда тек у Светој Гори чуо или прочитао, могла је бити разлог што је обновио у Милејама црквицу Св. Борба Омологита (Исповедника). Тај Борбе, истог имена с великомучеником којем се Немања толико пута обраћао молитвама за помоћ, прославио се као митрополит митиленски за време иконоборства бранећи свете слике. Због тога је био прогнан у Херсон, где је у беди завршио дане.³⁰⁾ Он је имао рођеног брата, Симеона, који је располагао даром предвиђања, а подвизао је на стубу, због чега је назван новим столпником митиленским. После неких чудесних појава у митрополијској цркви у Митилени, прорекао је надолазак новог таласа одмазде према иконама. Уз брата и још неколике Митиленце, остао је доследан бранилац икона. Иако се славе у различите дане (Георгије Исповедник 7. априла, а Симеон Митиленски 1. фебруара), али и раније и сада

²⁷⁾ Cf. Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 45—46 (са старијом литературом); Б. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967, 53—60; *О Србљаку*, Београд 1970, 271—272 (Б. Трифуновић); Свети Сава, *Сабрани списи*, приредио Д. Богдановић, Београд 1986, 25—28 (о Служби), 123—134 (где је цела Служба на савременом језику).

²⁸⁾ F. Halkin, *Bibliotheca hagiographica graeca*, II, Bruxelles, 1957, 256 (Симеон Столпник 1. септ.). Симеон Богопримац се слави 3. фебруара, дан по Срегењу: *ibid.*, III, 71. Код нас његово житије у Ј. Поповић, *о.с.*, за фебруар, 29—30.

²⁹⁾ О другим Симеоцима из православног календара у Немањино доба cf. F. Halkin, *о.с.*, 255—260; *ibid.*, III, 70—71.

³⁰⁾ F. Halkin, *о.с.*, III, 30—31; Ј. Поповић, *о.с.*, април, Београд 1973, 115—116.

чак и заједно, лако је могућно да је Немања, обнављајући црквицу у почаст једнога брата, угледнијег и истакнутијег међу светитељима, прослављао и другога; име другога могло је Немању подстаћи да се побрине о црквици Св. Борба Исповедника у Милејама.³¹⁾

Старајући се о обнављању храмова и у својим последњим данима на Светој Гори, Немања је био доследан својим ранијим ктиторским навикама. Извршио је, и у тим приликама, својеврстан избор: уложио је благо да поново служе они манастири и цркве, чији су патрони били интимно повезани с његовом побожношћу, јер су, како је веровао, остали његов трајни ослонац и заступници. Њима је додао оне који су, пре њега, носили његово ново монашко име или оне који су им били блиски.

*

Када се размотри Немањина ктиторска делатност кроз посвете храмова постаје одмах очевидно да није желео да се непосредно обрати, ни у мислима ни у молитвама, лицу Христовом. Као на неком српском ктиторском портрету тражио је предводника који ће га препоручивати. Колико год такав однос могао бити особено опредељење и у природи побожности једног ктитора, у којој су скромност и скрушеност превасходне врлине, ипак се посвета храмова, поготово владарских, у хришћанској васељени, није могла сматрати једино личним питањем. Пре ће бити да је оно било повезано и с владарском идеологијом, како је она била ширена из Византије и с њеног двора, а и са тзв. хијерархијом хришћанских држава и породицом хришћанских владара. Та идеална слика о односима између владара и држава — у којима тражимо један део објашњења за посвету Немањиних храмова — била је прихваћена и код Срба. Истина, сведочанство о томе сачувало се у изворима из последњих година Немањиног живота, али се тиме не смањује њихова висока вредност и за претходне дане. Реч је о идејама садржаним у аренги или проимиону оснивачке повеље манастира Хиландара.³²⁾

³¹⁾ О Симеону Митиленском: F. Halkin, *о.с.*, I, 152 (који се слави с браћом Давидом и Георгијем Исповедником). Како се одвијало слављење Симеона Митиленског и његове браће Георгија и Давида у грчкој цркви у средњем веку, па и на Митилени, cf. J. Г. Калеомвротос, *Μυτιληνα sacra*, III, Солун 1976, 135—143; J. Поповић, *о.с.*, фебруар, 1973, 18. О животу Симеона Митиленског више има у житију самог Георгија Исповедника под 7. априлом.

То што манастирић Св. Георгија ОмOLOGита, Доментијан назива Светим исповедницима и то што се и у неким грчким изворима он тако назива (τῶν ἁγίων 'Ομολογητῶν — cf. М. Живојиновић, *Манастир Хиландар и Милеје*, 12, *passim*) могућно је да су се у њему славила сва три брата. Извори, само, чешће употребљавају назив по оном најпознатијем међу њима.

³²⁾ Издање В. Ђоровић, *о.с.*, 1—4. Превод на савремени језик: Свети Сава, *Сабрани списи*, 31—33. Б. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајевић, *Хиландарска оснивачка повеља Светога Симеона и Светога Саве*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 49—60, поновно темељно издање, превод и коментари (са старијом литературом). Скоро истоветну аренгу има и повеља Немањиног сина Стефана, издана манастиру Хиландару између године 1200. и 1202, само што је ауто-

Пре педесет-шездесет година када је почело размишљање о идеологији средњовековних владара и о схватању идеалне хијерархије држава, кад се тек избило на траг византијске политичке идеологије заогрнуте теолошким знањима, била је запажена — јер је у том погледу била веома речита — баш та оснивачка повеља светогорског манастира Хиландара.³³⁾ Из уводних реченица се видело да су чланови српске династије веома добро познавали дворска византијска схватања о себи и својој улози у свету и да су га, будући тек искоракнули на позорницу велике историје, по нужди, а могућно и по неопходној скромности, радо пригрлили. Прве реченице кажују да „у почетку створи Бог небо и земљу и људе на њој и благослови их и даде им власт над свим својим створењима: и једне постави као царе, друге као кнезове, неке као владатеље, и свакоме даде пасти стадо своје и чувати га од свакога зла које наилази на њега. „Зато, браћо“ — каже даље рукопис — „премилостиви Бог утврди Грке царевима, а Угре краљевима, и сваки народ раздели и закон даде и нарави установи и владаре над њима (постави) по обичају и по закону својом премудрошћу.

Стога по својој многој и неизмерној милости и човекољубљу дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да владају овом Српском земљом. И Бог свакојако управљајући на боље људима (и) не хотећи човечје погибелџи, постави ме за великог жупана, нареченог на светом крштењу Стефана Немање. И обнови своју дедовину и већма утврди Божјом помоћи и својом мудрошћу...

Стефан Немања видео је себе и своју државу негде при дну лествице хришћанских владара и земаља, чија је обавеза била да чува свој народ у миру и закону, да утврђује своју земљу, уз Божју помоћ, али — и ту се не уздржава да истакне — и уз своју сопствену мудрост. Свест и самосвест преплитали су се и даље кроз тај његов текст. „Пошто је моја држава одасвуд стекла мир и тишину, почех поопштровати мисао своју и поучавати ум свој да желим да се бринем за душу своју...“ Тада је постао монах. „Када се све ово свршило са мном, пошто се овако устројење догодило, оставих на престолу мојему и у Христом дарованој ми владавини љубљенога ми сина Стефана, великог жупана и севастократора, зета Богом венчаног кир Алексија цара грчкога... и благослових га

биографски начин излагања претворен у приповедање сина о оцу. Уз то постоје и неке мање промене. Идеологија владара, међутим, остала је иста. О повељи А. Соловјев, *Хиландарска повеља великог жупана Стевана (Првовенчаног) из године 1200—1202*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, V, (Београд 1925, 62—80). О овој повељи с књижевно-историјског становишта Р. Маринковић, *Почеци формирања српске биографске књижевности, Повеља о оснивању манастира Хиландара*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXIX/1—2 (Београд 1973) 3—19; еад., *Историја настанка Живота господина Симеона од Светога Сава*, Сава Немањић — Свети Сава, Историја и предање, Београд 1979, 201—212, *passim* (где је реч о обе поменуте повеље).

³³⁾ А. Соловјев, *о.с.*, 66—67, 72 (о идеологији), 77—79 (о односу између ове две повеље); Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 125—137, нарочито стр. 131 (са свом старијом општом и домаћом литературом). Опширна литература у књизи *Das byzantinische Herrscherbild*, herausgegeben von H. Hunger, Darmstadt 1975.

сваким благословом, као што Исак Јакова сина својега, да он напредује у сваком добру у својој владавини и да буде добросрдан према хришћанском свету и да се брине за цркве и за оне који служе у њима, и да не буде никако зазоран од творца свих и Господа.“

И у другом делу своје повеље Стефан Немања је ослонио будућност своје земље на Божју помоћ, блиски рођачки однос према византијској царској породици — називајући се од тада и касније сватом цара Алексија Анђела, а његов син дичећи се византијским чином севастократора³⁴ — али ју је утемељио и на благослову који је као старозаветни Исак упутио сину Стефану уподобивши га старозаветном Јакову, да им племе буде дуговеко и успешног вођства;³⁵) наравно, да је у препоруци сину да буде благонаклон према цркви и њеним служитељима видео хармонију владавине. Колико год да је овај програм био усклађен с идеалним представама византијског света о хијерархији држава, породици владара и о правдољубим, побожним и успешним господарима и срећним државама,³⁶) толико је био и реалан с обзиром на околности које су се тих година стекле око подручја Балкана.

Још док је владао велики жупан Србије није заузимао неко високо чиновничко место у хијерархији византијског друштва. Њему, могло би се сада сматрати доста извесним, није ни припадало право да посвећује цркве Христу или Господњим празницима, мада нисмо сада у могућности да скренемо пажњу на пропис, канон или обичаје који би нам у таквом схватању били на помоћи.³⁷)

³⁴) Свети Сава, *Сабрани списи*, 32; Г. Острогорски, *о.с.*, 130—131 (где је старија литература).

³⁵) Свети Сава, *Сабрани списи*, I, с.

³⁶) Cf. такође В. Ј. Бурић, *Слика и историја у средњовековној Србији*, Глас САНУ СССРXVIII, Историјско одељење, књ. 3 (Београд 1983) 117—133 (где је и друга литература).

³⁷) Cf. J. Timken Matthews, *The Byzantine Use of the Title Pantocrator*, *Orientalia christiana periodica*, XLIV/2 (Roma 1978) 442—462, види се, из великог списка цркава и икона посвећених Христу у византијском свету с епитетом Пантократор, да су право на такву посвету, пре свега, имали цареви и краљеви. Пантократорово име доста се касно нашло међу Христовим епитетима. Из Цариграда га је ширио манастир исте посвете, задужбина Јована II Комнина. Тек пред Маричку битку два византијска властелина посвећују један светогорски манастир Пантократору и израђују за њега неколико икона с истим називом Христа.

Већ ова студија упозорава на могућност — иако у њој о томе не говори — да је и при посвећивању цркава постојало неко неписано правило.

Када је у Србији, после битке на Марици, дошло до појаве новог друштва и династије, преламала се друштвена хијерархија не само кроз типове, облике и украс цркава (на шта је упозорио С. Бурић, *Љубостиња, Црква Успења Богородичиног*, Београд 1985, 61—62), већ и кроз њихове посвете. То је нарочито видљиво до Косовске битке, али и у XV веку у Срба. Кнез Лазар, као самодржац, посветио је своју главну задужбину, Раваницу, Христовом Вознесењу (Св. Спасу), а престону цркву заштитнику државе Св. Стефану (Cf. В. Петковић: *Преглед црквених споменика*, 157—271). Све друге важније цркве у држави биле су посвећене Богородичиним празницима, пре свих Ваведењу, ваљда под утицајем Хиландара (Велуђе, Горњак, Нова Павлица, Дренча; Наџпара је била посвећена Рођењу Богородице), а једино Љубостиња великом Богородичином празнику Успењу, јер је у питању задужбина српске кнегиње

Право на посвећивање цркава Христу и његовим празницима имали су, сасвим извесно, византијски цар и њему равни, али су га присвајали и они који нису пазили на добре односе с Византијом. Прва црква која је под Немањинима била посвећена Христу, јесте Жича, што је одвајкада славила празник Вазнесења Христова. Подигао ју је првовенчани краљ Стефан, Немањин син, и наменио за седиште новоосноване Српске архиепископије. Посвету је морао извршити тек пошто је ставио 1217. године на главу краљевску круну.³⁸⁾ Следио га је, после неколико година, син краљ Владислав с Милешевом,³⁹⁾ па најмлађи од синова, Урош I, који је Сопоћане чак посветио Св. Тројици. Учинио је то после победе ортодоксног оружја над Латинима и ослобођења Цариграда, када је — како се веровало — правоверност православља победила католичанство.⁴⁰⁾ Очевидно, краљевски положај тад давао је право на посвету цркава најузвишенијим бићима небеске хијерархије.

Али, ако се добро посматра однос српског ктитора према Христу у XIII веку, уз помоћ ктиторске слике, онда се може утврдити да он није био тако непосредан и, рекли бисмо, неустрашив како би се то, само на основу посвете цркве, смело закључити. Не стоје српски краљеви пред Христом и не подносе му модел своје цркве, као што се то, раније и касније, могло видети на византијским ктиторским и вотивним сликама. На мозаицима из XI или раног XII века на галерији у Св. Софији у Цариграду стоје византијски царски парови уз Христа или уз Богородицу с Христом и непосредно их дарују, као што над јужним улазом у исту цркву, на мозаику, цар Константин подноси модел Цариграда, а цар Јустинијан модел Свете Софије Богородици која на рукама носи малога Христа.⁴¹⁾ Ту слободу у молитвеном односу српски владари или нису хтели или нису мислили да могу себи да дозволе.

У првим српским ктиторским композицијама у XIII веку изграђен је посебан склоп: ктитора с даром приводили су Христу посредници. У Милешеву краља Владислава води за руку Богородица пред престо на којем седи Христос; у Сопоћанима Богородица је на челу свите пред Христом на престолу, а следе је, држећи се за руке, свети Немањини, дед и отац краља Уроша I, већ славни међу православним Србима, Св. Симеон Немања и Св. Симон-Стефан Првовенчани. На другом месту, у истој цркви, стоји породица Уроша I пред престолом не Христа већ Богородице, која га држи као дете у крилу.⁴²⁾ То заступништво Богородице или неког светитеља пред

(cf. В. Петковић, *о.с.*, 37, 54, 69, 177, 209, 239; Б. Вуловић за Дренчу, *Зборник за ликовне уметности*, XIV, 1978, 214). Тако је то трајало до Косовске битке, а слично и после ње.

³⁸⁾ Cf. В. Петковић, *Манастир Жича, Хисторија*, Београд 1911, 5, *passim*.

³⁹⁾ Cf. С. Радојичић, *Милешева*, Београд 1971², 10, *passim* (као и Жича славила празник Вазнесења Господњег).

⁴⁰⁾ В.Ј. Бурић у предговору мапи Б. Живковића, *Сопоћани, Цртежи фресака*, Београд 1984.

⁴¹⁾ Cf. С. Mango, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington 1962, 23—29, *passim*, Pls. 5, 8, 14, 17 итд.

⁴²⁾ С. Радојичић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 18—25, сл. 4, 9.

Христом није, разуме се, српска творевина. Примењивали су је и други православни народи и грчки ктитори који нису били из највишег друштвеног реда.⁴³⁾ Али, Срби су ово решење неговали и доследно поштовали све до доба краља Милутина. С новом византинизацијом Србије прихваћена је формула према којој Христос у попрсју благосиља владара или владарски пар одозго, из сегмента неба; иако много мањи по размерама од владара (Ариље, Љевиша, итд.), он јасно исказује својим положајем однос сфере, оне горње, небеске, према доњој, земаљској.⁴⁴⁾ У време кад је Србија била најмоћнија, под попрсјем Пантократора, над порталом Дечана, клече његови ктитори, форматом веома смањени у односу на огромно попрсје Христа, краљеви Стефан Дечански и Душан. То се догодило непосредно пред проглашење Царства.⁴⁵⁾ Изгледа да Срби нису, ни до краја свог државног живота, оставили ликовно сведочанство о свом схватању побожности према коме могу сами да стоје пред престоном Творца. По томе нису личили на припаднике византијског двора. Молитве су им у временима историјских успеха биле упућиване непосредно Христу, али увек помоћу извесних сликарских решења која су показивала јасну подређеност.⁴⁶⁾

Како год да су се кретале мисли побожних владара према вишњим силама у средњем веку, чињеница је да су се поштовала извесна правила понашања, нека врста етикеције, у коју тек покушавамо продрети. Одвојити приватно од јавног у том односу заиста је још веома тешко.

43) Примера има, разуме се, врло много из српског, грузијског или грчког сликарства. Наводим само примере из византијског света заступљене у минијатурном сликарству: I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, III. 17, 18, 24—25, 27—28, 43, 45, 53—54, 77, итд.

44) С. Радојчић, *Портрети*, 30—32, 38—39, сл. 11, итд.; Д. Панић — Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, 58—63, цр. 18—19.

45) С. Радојчић, *Портрети*, 51—52, сл. 20, 21.

46) *Ibid.*, *passim*.

Свети Симеон Немања

(Фреска из Радослављеве припрате у Студеници, око 1235. године)